

УДК 338.45(477.51)

Г.М. Самійленко, канд. екон. наук

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

СУЧАСНИЙ СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Досліджено сучасний стан галузей промислового комплексу регіону та виявлені основні тенденції їх розвитку, визначені ключові проблеми промисловості регіону та запропоновані шляхи їх подолання із застосуванням інноваційних форм.

Постановка проблеми. Внесок промисловості в економіку, досягнення рівня технологічно розвинутих країн, наближення якості життя до європейських стандартів визначають провідну роль і місце промислової сфери в реалізації важливих інтересів та стратегічних напрямів держави та регіону. Для забезпечення нормального функціонування та подальшого розвитку промислового комплексу регіону важливу роль відіграє моніторинг його стану, проведення якого дозволить визначити коло ключових проблем та шляхів його поступу в умовах прискорення науково-технічного прогресу, з врахуванням необхідності пошуку сучасних виробничих та організаційних структур управління та удосконалення форм і методів організації виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велика кількість наукових робіт стосовно різних аспектів та проблем промислового розвитку впродовж останніх років свідчить про постійну увагу дослідників до цієї тематики як на національному, так і на регіональному рівнях. Серед вітчизняних науковців, які зробили суттєвий внесок у дослідження, розробку та вирішення питань розвитку промисловості, слід відзначити таких: О. Амоша, О. Алимов, М. Бутко, Б. Буркинський, В. Геєць, Б. Данилишин, Л. Дейнеко, С. Дорогунцов, В. Захарченко, В. Кіндзерський, В. Семиноженко, Л. Чернюк, М. Чумаченко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Промисловість регіону є важливою ланкою розвитку промисловості країни і національного господарства. Удосконалення промислового розвитку регіону полягає у знаходженні шляхів його успішного функціонування та зростання, організаційно-економічних методів, форм і структур управління, які могли б забезпечити високу продуктивність праці, динамічність і пропорційність розвитку промисловості, а також підвищення конкурентоспроможності продукції.

Дослідження стану промисловості регіону з визначенням її основної проблематики допоможе знайти шляхи її вирішення та подолання, застосувати оптимальні підходи до промислового розвитку та вчасно їх реалізувати в контексті проявів зовнішнього середовища та сучасних світових тенденцій.

Мета статті. Метою цієї статті є дослідження сучасного стану промисловості регіону, визначення основних проблем промислової сфери та знаходження шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Промисловість Чернігівської області, як частина господарського комплексу країни, являє собою сукупність підприємств та виробництв, що пов'язані економічно-соціальними та організаційно-технологічними зв'язками, результатом діяльності яких є промислова продукція для споживання та задоволення потреб споживачів. Рівень промислового розвитку здійснює значний вплив на економічний та соціальний розвиток регіону в цілому, а відтак і на його положення та місце в економіці країни. Місце та значення промисловості Чернігівської області в загальному промисловому розвитку країни представлені в таблиці 1 [1; 2; 3].

Задля підвищення ефективності функціонування промислового комплексу регіону необхідно врахувати такі фактори:

1) приділення уваги розвитку передусім пріоритетним видам промислової діяльності, які мають конкурентні переваги та спрямовані на випуск продукції з повним технологічним циклом, що сприятиме оптимізації та збалансованості структури промисловості;

- 2) диверсифікація, переорієнтація та перепрофілювання нерентабельних або низькорентабельних промислових підприємств;
- 3) переоснащення та оновлення техніко-технологічної складової промислових підприємств;
- 4) підвищення якості промислової продукції, освоєння виробництва нових видів продукції задля підвищення рівня її конкурентоспроможності;
- 5) застосування ресурсозабезпечих, мало- та безвідходних технологічних процесів на підприємствах промисловості;
- 6) перебудова та підтримка найбільш важливих та значущих для добробуту населення та регіону функціонуючих промислових підприємств;
- 7) вирішення питань соціальної компоненти промислового комплексу регіону, які пов'язані з недостатнім якісним та кількісним забезпеченням кадрів та низьким рівнем їх мотивації.

Таблиця 1

Промисловість Чернігівщини в загальному промисловому розвитку країни (у відсотках)

Показники	Роки							
	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Обсяг продукції промисловості	1,9	1,2	1,3	1,3	1,3	1,1	1,3	1,1
Валова додана вартість промисловості області в загальному обсязі ВДВ країни	-	1,6	1,6	1,5	1,4	1,4	1,4	-
Основні засоби промисловості області у фактичних цінах	1,5	2,8	2,7	2,5	2,1	1,9	1,6	1,5

Від вирішення проблем розвитку промислового комплексу залежить збалансованість та ефективність його функціонування, а також економічний потенціал регіону. Позитивність динаміки промислового комплексу регіону залежить від таких складових, як інвестиційна привабливість промислових підприємств, інноваційність їх діяльності, рівень конкурентоспроможності компаній та їх продукції.

Стан та місце промислового комплексу регіону в економіці області наведено в таблиці 2 [2; 3].

Таблиця 2

Промисловість в економіці області (у відсотках)

Показники	Роки							
	2001	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Обсяг промислової продукції (в основних цінах)	43,6	41,8	43,3	41,5	39,6	38,1	37,2	41,8
Валова додана вартість промисловості в загальному обсязі ВДВ області	27,6	25,0	27,8	27,5	26,7	24,3	22,9	-
Основні засоби промисловості	43,1	44,0	42,0	42,4	39,0	33,3	29,1	32,3
Частка штатних працівників, зайнятих у промисловості	22,3	23,2	23,5	23,4	23,5	23,0	21,7	21,0

З даних таблиці 2 видно, що у 2009 році частка промислової продукції у загальному випуску становить 37,2 %, валової доданої вартості – 22,9 %, основних засобів – 29,1 %, найманих працівників – 21,7 %. У 2010 році спостерігається збільшення частки промислової продукції до 41,8 %, основних засобів – до 32,3 %, а частка штатних працівників зменшилася до 21,0 %.

Аналіз основних показників промисловості Чернігівської області (табл. 3) вказує на неоднозначні тенденції її розвитку. Так, за останні роки спостерігається збільшення реалізованої промислової продукції з 2820 млн. грн у 2004 році до 12147 млн. грн у 2010 році, а також вартості основних засобів з 4327 млн. грн до 18410 млн. грн відповідно. Проте одночасно слід вказати на погіршення таких показників розвитку промисловості, як середньорічна кількість найманих працівників (зниження з 77,9 тис. осіб у 2004 році до 49,8 тис. осіб у 2010 році); фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування (52,5 млн. грн у 2004 році проти від'ємного значення у 80,3 млн. грн у 2009 році); частка збиткових підприємств (збільшення з 44,2 % у 2004 році до 42,7 % у 2010 році) [2; 3].

Таблиця 3

Основні показники розвитку промисловості області

Показники	Роки						
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Обсяг реалізованої промислової продукції (у фактичних цінах) млн. грн	2820	6107	7080	8398	10324	10571	12147
Середньорічна кількість найманих працівників у промисловості, тис. осіб	77,9	65,3	63,7	61,9	59,0	51,8	49,8
Основні засоби промисловості на кінець року (за фактичними цінами), млн. грн	4327	12351	13000	13685	14674	15444	18410
Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування промислових підприємств, млн. грн	52,2	160,4	13,3	42,8	-305,8	-80,3	128,1
Рівень рентабельності операційної діяльності, %	5,2	4,2	2,3	2,4	0,5	1,9	4,6
Частка збиткових підприємств, %	44,2	40,1	37,5	35,6	39,9	42,6	47,2

Аналіз промислової діяльності Чернігівської області вказує на загальну тенденцію, яка полягає в поступовому покращенні показників розвитку промисловості у 2005-2007 роках та різкому їх погіршенні у 2008 році, що пов'язано з впливом світової фінансово-економічної кризи. У 2009-2010 роках спостерігається поступове повільне та незначне покращення показників розвитку промислової діяльності, але за окремими показниками (наприклад, середньорічна кількість найманих працівників у промисловості) залишається негативна тенденція.

У 2010 році обсяг промислової продукції, реалізованої підприємствами області, склав 12147178,1 тис. грн. Частка продукції добувної промисловості склала 7,3 % від загального обсягу або 882738,7 тис. грн, переробної промисловості – 75,6 % або 9179735,1 тис. грн, а підприємств з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води 17,1 % або 2084704,3 тис. грн [2; 3]. З видів діяльності переробної промисловості частка підприємств з виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів становить 22,0 % при цьому частка реалізованої ними продукції становить 57,4 % від загального обсягу промислової продукції; оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів – 16,6 % та 1,8 % відповідно; машинобудування – 16,3 % та 12 %; целюлозно-паперове виробництво та видавнича діяльність – 9,6 % та 10,6 % відповідно.

У галузевій структурі промислового комплексу Чернігівської області, що представлена на рис. 1, за останні сім років домінуючу роль займає переробна промисловість, хоча її частка зменшилася з 84,1 % у 2004 році до 75,6 % у 2010 році. У той же час зросла частка добувної промисловості: з 4,8 % у 2004 році проти 7,3 % у 2010 році, а також виробницт-

ва та розподілення електроенергії, газу та води з 11,1 % у 2004 році до 17,1 % у 2010 році. Найбільшу питому вагу серед переробної промисловості впродовж 2004-2010 років займає виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (46,6 % у 2010 році та 49,0 % у 2004 році). Зросла частка целюлозно-паперового виробництва; видавничої діяльності до 9,1 % у 2010 році (з 7,1 % у 2004 році), тоді як частка хімічної та нафтохімічної промисловості зменшилася і становить лише 2,1 % проти 5,2 % у 2004 році (рис. 1).

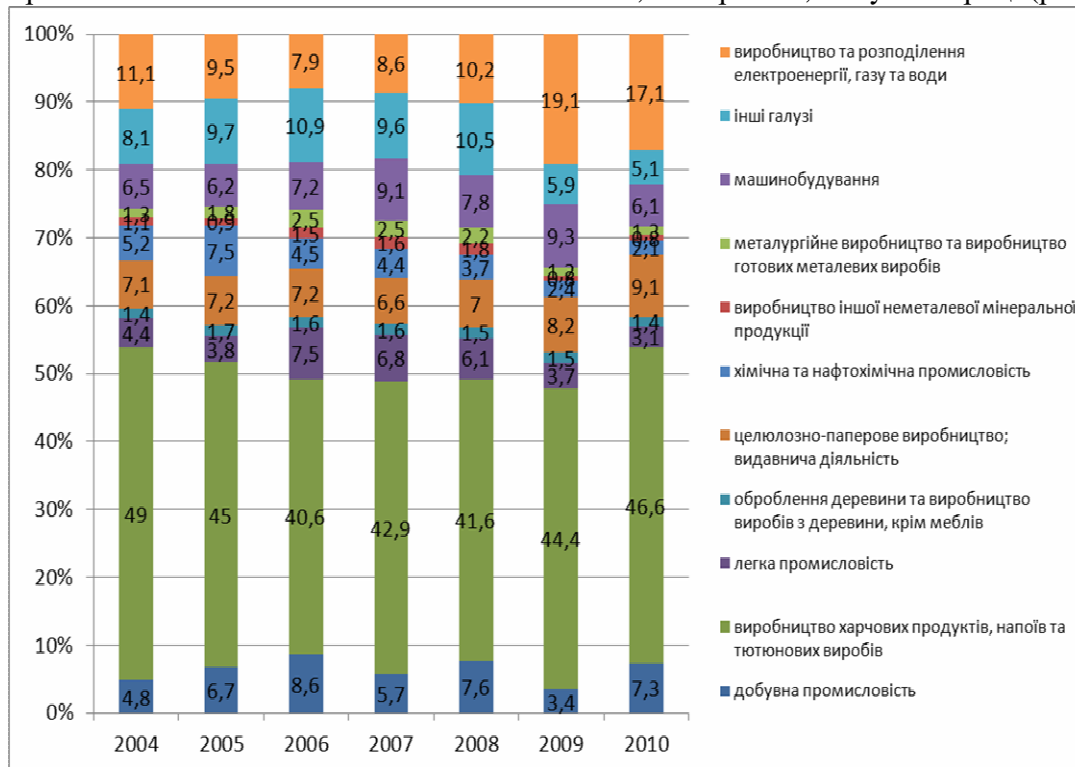

Рис. 1. Галузева структура промислового комплексу Чернігівської області

У виробництві харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (питома вага якого найбільша в переробній промисловості) зосереджено 14,9 % вартості основних засобів промисловості та зайнято 27,0 % працівників. Аналіз розвитку цього виду промислової діяльності дає змогу виявити ряд негативних тенденцій: зменшення кількості працівників та підвищення ступеню зносу основних засобів [2].

За останні роки зросла питома вага добувної промисловості (з 4,8 % у 2004 році проти 7,3 % у 2010 році), целюлозно-паперового виробництва та видавничої діяльності (з 7,1 % у 2004 році до 9,1 % у 2010 році); виробництва та розподілення електроенергії, газу та води (з 11,1 % до 17,1 % відповідно). Суттєве зменшення питомої ваги впродовж 2004-2010 років притаманне та хімічній та нафтохімічній промисловості (7,5 % у 2005 році проти 2,1 % у 2010 році).

Згідно зі статистичними даними [2; 3] у 2010 році порівняно з 2009 роком відбулося збільшення темпів виробництва у таких галузях, як виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – 2,6 %; целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність – 14,9 %, металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів – 60,6 %, легка промисловість – 1,1 %, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води – 3,4 %, тоді як в інших видах промислової діяльності зафіксовано спад темпів виробництва (оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів – 3,9 %, хімічна та нафтохімічна промисловість – 13,2 %, виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції та добувна промисловість – 6,9 %, машинобудування – 16,3 % тощо).

На сучасному етапі розвитку промисловості великого значення набуває рівень конкурентоспроможності її продукції як головний чинник прибутковості підприємств. Збільшення обсягів продажу, зниження собівартості та підвищення якості продукції, які безпосередньо впливають на рівень конкурентоспроможності, найефективніше сьогодні досягати інноваційним шляхом [4; 5]. Проте аналіз інноваційної діяльності промислових підприємств свідчить про її низький рівень та постійне зниження інноваційності промислових підприємств впродовж останніх років. Так, у 2009 році інноваційною діяльністю займалися 21 % промислових підприємств від їх загальної чисельності, а у 2010 році – 17,0 %. У галузевому розрізі найбільша кількість нововведень була здійснена підприємствами з виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, машинобудування. Впродовж 2010 року підприємствами освоєно виробництво 40 інноваційних видів продукції (проти 46 у 2009 році та 58 у 2008 році), з яких 23 – нові види техніки (у 2009 році 14 та 19 у 2008 році), упроваджено 16 технологічних процесів (29 у 2009 році та 34 у 2008 році), придбано 9 нових технологій (12 у 2009 році та 15 у 2008 році).

Як свідчить аналіз, кількість підприємств, що впроваджували інновації у 2010 році складає лише 2,6 % від їх загальної кількості, що значно нижче ніж у середньому по Україні і більше ніж вдвічі нижче в порівнянні з 2000 роком. У 2010 році простежується загальна тенденція погіршення інноваційної діяльності промислових підприємств, зокрема, за рахунок упровадження нових технологічних процесів (18 підприємств у 2000 році, 13 у 2009 році та 7 у 2010 році) та освоєння виробництва інноваційних видів продукції (63, 20 та 13 підприємств відповідно) тощо (табл. 4). Такий стан речей є негативним явищем, регіональний промисловий комплекс, не запроваджуючи інновацій, залишається неконкурентоспроможним як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Для виправлення такого становища необхідні значні фінансові кошти.

Таблиця 4

Кількість промислових підприємств, які впроваджували інновації у Чернігівській області

Показники	Роки							
	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації	63	26	22	25	34	29	37	24
у т.ч. упроваджували нові технологічні процеси	18	17	12	12	11	18	13	7
з них маловідходні, ресурсозберігаючі та безвідходні	4	9	4	7	6	6	5	4
Освоювали виробництво інноваційних видів продукції	63	20	13	13	10	23	20	13
у т. ч. нових видів техніки	7	5	6	5	4	5	7	7

Аналіз фінансування інноваційної діяльності Чернігівського регіону свідчить про відсутність постійних позитивних тенденцій у цій сфері [3]. Так, тільки в 2004 році спостерігалося збільшення обсягу фінансування на 22557 тис. грн у порівнянні з 2000 роком, у наступні роки простежується спад (з 125802 тис. грн у 2004 році до 122445 тис. грн у 2005 році, до 80198 тис. грн у 2006 році, до 156446 тис. грн у 2009 році та до 22022 у 2010 році). Кошти державного бюджету (5,2 % від загального обсягу) у 2009 році займали незначну частку у фінансуванні інноваційної діяльності, тоді як у 2010 році вони зовсім відсутні. Кошти місцевих бюджетів у 2010 році склали 109 тис. грн (0,5 % від загальної суми фінансування), тоді як у 2009 році не були представлені. Найбільша проблема, пов'язана з джерелами фінансування інновацій у Чернігівській області, на нашу думку, полягає у незначній частці та відсутності постійності як вітчизняних, так і іноземних інвестицій, залучення яких сприяє активізації інноваційних зрушень промисловості.

Загалом необхідно зазначити, що погіршення інноваційного розвитку у 2000-2010 роках відбулося за рахунок наступних екстенсивних чинників: незначне збільшення масштабів виробництва та реалізації інноваційної продукції за відсутності помітних позитивних змін як у збільшенні частки інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції, так і у зниженні її прогресивності [4; 5; 6; 7].

Згідно з проведеним аналізом стану інноваційного розвитку промислових підприємств регіону доречно виділити проблему фінансування інноваційної процесу підприємств, варто також зауважити, що основними причинами, які стримують інноваційний розвиток, є:

- нестача власних коштів на підприємствах;
- недостатність, а подекуди і повна відсутність, фінансової підтримки з боку держави;
- великі витрати на інновації;
- відсутність коштів у замовників;
- недосконалість законодавства та вибору організаційно-правової структури управління інноваціями.

У Чернігівській області в 2009 році по відношенню до 2008 року спостерігається загальний спад фінансування інвестицій в абсолютних значеннях майже в 2 рази, а у 2010 році по відношенню до попереднього року – в понад 7 разів. У розрізі джерел інвестицій також слід відзначити помітні негативні зміни (фінансування інвестицій за рахунок коштів держбюджету, коштів іноземних інвесторів, кредитів банків та інших позик у 2010 році не було). Така зміна призвела і до перерозподілу відносних показників джерел інвестицій у загальному підсумку (питома вага коштів місцевих бюджетів зросла з 0 % у 2009 році до 0,5 % у 2010 році, а частка власних коштів підприємств – з 64,0 % до 98,6 % відповідно).

Сьогодні регіональні виробники, не маючи достатньої кількості власних коштів на інновації, не здатні привабити застарілою технологічною базою інвесторів та не мають змоги позичати кошти в банках через занадто високі відсотки. Все це не дозволяє продовжувати заходи, спрямовані на радикальне оновлення виробництва та підвищення його конкурентоспроможності. При цьому аналіз динаміки показників, що характеризують технологічний бік промислового розвитку за останні десять років, свідчать про посилення технологічного відставання промисловості регіону та зниження конкурентоспроможності її продукції.

Аналіз даних [3] свідчить про зростання у 2010 році загального обсягу залучених коштів (загалом в 1,1 разів), яке при цьому спостерігається лише за такими видами промислової діяльності: в 1,4 рази в добувній промисловості; в 1,2 рази у виробництві харчової продукції, напоїв та тютюнових виробів; в 1,6 разів в обробленні деревини та виробів з неї, крім меблів; в 1,2 рази в целюлозно-паперовому виробництві та видавничій діяльності; в 2,5 разів у металургійному виробництві (рис. 2). В інших галузях промисловості спостерігається негативна тенденція зменшення коштів (з 387444 тис. грн у 2009 році до 378450 тис. грн у 2010 році у переробній промисловості: в легкій промисловості; хімічній та нафтохімічній промисловості – в 1,6 разів; у машинобудуванні – в 1,7 разів тощо; та в 1,2 рази в виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води).

Подібні тенденції спостерігаються при аналізі обсягів залучення прямих іноземних інвестицій [3]. Фактично за обсягом прямих іноземних інвестицій в 2010 році Чернігівська область майже вийшла на рівень 2006 року.

До проблем, пов'язаних з інноваційно-інвестиційними аспектами розвитку промисловості регіону, слід також додати труднощі у науково-технічній діяльності та науковій сфері. Стан розвитку науково-технічного потенціалу Чернігівської області також не можна назвати задовільним. Впродовж 2005-2010 рр. наукові дослідження і розробки виконували 22 організації області, з них кожна п'ята – представляє вищі наукові заклади. Більше 1/3 наукових організацій регіону належить до галузевого сектору науки, по-

над 1/4 – до академічного, заводську науку представляють 13,6 % від загальної кількості організацій. Чисельність безпосередніх виконавців наукових та науково-технічних робіт у 2010 році склала 666 осіб, що свідчить про поступове їх зниження, однак на 102 особи зросла кількість фахівців, які виконують наукові дослідження та розробки за сумісництвом, яка у 2010 році склала 1433 особи проти 1331 особи у 2009 році.

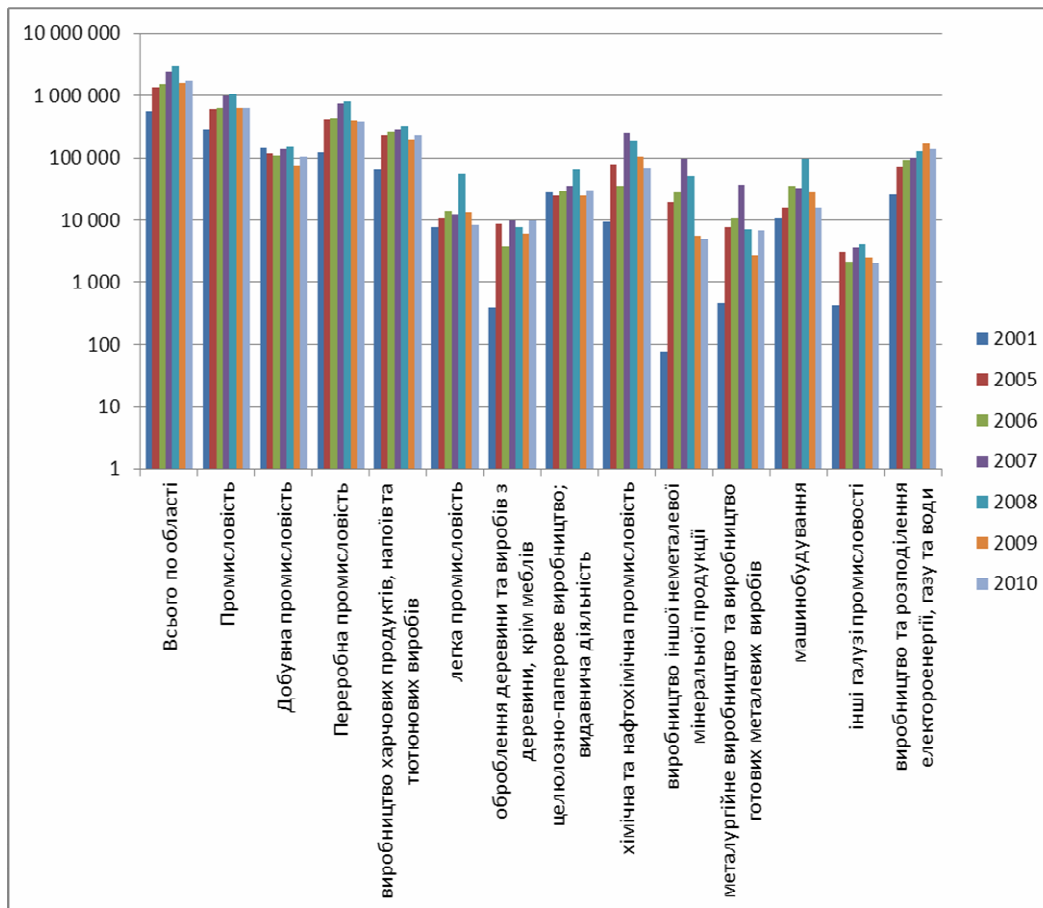

Рис. 2. Динаміка залучення інвестицій в основний капітал

Активізації інноваційно-інвестиційного розвитку промислового комплексу повинні сприяти такі фактори, як подолання нестачі власних коштів і розширення можливості залучення додаткових ресурсів фінансування. Інноваційно-інвестиційна діяльність потребує: по-перше, кардинальних змін у сфері бюджетного фінансування і пільгового кредитування, залучення акціонерного капіталу і формування ринку цінних паперів задля активізації інвестування прогресивних технологій; по-друге, удосконалення податкової політики відносно промислових підприємств, що розроблюють та впроваджують інновації та інноваційну продукцію: запровадження механізму надання пільг таким підприємствам (встановлення податкових канікул, надання дослідницького податкового кредиту з правом вилучати з оподаткування доходу поточні витрати на науково-дослідні роботи, надання пільг зі сплати податку на додану вартість); по-третє, активізації діяльності по залученню іноземних інвестицій; по-четверте, підтримки та розвитку науково-дослідної та наукової сфери: надання підтримки на науково-дослідні та проектно-конструкторські розробки, дотації на підвищення кваліфікації науково-дослідних робітників, активізації науково та науково-технічного співробітництва; по-п'яте, посилення дії фінансово-кредитних інститутів щодо підтримки інноваційних проектів та впровадження нових ефективних інвестиційних проектів.

Вдосконалення виробничо-галузевих пропорцій, налагодження тісних оптимальних зв'язків у промисловому секторі регіону шляхом поширення інтеграційних процесів,

які супроводжуються посиленням технологічних і відтворювальних взаємозв'язків задля випуску кінцевої продукції; об'єднанням підприємств, що прискорить їх адаптацію до ринкових вимог; поліпшенням ресурсного забезпечення для структурної перебудови виробництва та його технічного переоснащення може скласти методологічну основу формування системного підходу до розвитку промисловості регіону.

Висновки і пропозиції. Таким чином, на наш погляд, подальший розвиток та структурна перебудова промислового комплексу регіону повинна здійснюватися в напрямку формування високоефективного соціально-орієнтованого промислового комплексу, сприятливого до науково-технічного прогресу та адекватного до сучасних світових проявів та тенденцій, який забезпечить належну якість життя населення, активну мотивацію трудової та підприємницької діяльності.

До стратегічних орієнтирів розвитку промисловості регіону слід віднести: підвищення соціальної орієнтації промисловості регіону та вирішення комплексу соціально-економічних завдань, передусім тих, які стосуються територіальних диспропорцій її розвитку; ресурсозберігаюча спрямованість розвитку галузей промисловості, зниження ресурсомісткості, в тому числі енергомісткості промислового виробництва за рахунок більш повного та ефективного виконання власних енергосировинних ресурсів регіону; спеціалізація в національному розподілі праці, прискорення розвитку промисловості, що здатні: спрямувати потенціал промисловості на внутрішній ринок шляхом реалізації угод про економічне співробітництво з іншими областями країни, підвищити експортний потенціал регіону та забезпечити йому гідне місце на зовнішньому ринку; застосування інтенсивних чинників підвищення ефективності виробничої діяльності суб'єктів господарювання, зміцнення їх фінансового стану; підвищення конкурентоспроможності промисловості та посилення інноваційної спрямованості її розвитку.

Все це обумовлює створення ефективних інтеграційних структур, таких як територіально-виробничі об'єднання (кластери), тобто такі промислові комплекси, які здатні зберегти та збільшити виробничий та кадровий потенціал у сучасних умовах; прискорити оновлення основних фондів; надати імпульс для активізації виробничої та господарської діяльності, підвищення ефективності господарювання та конкурентоспроможності промислового виробництва, формування та регулювання раціональних коопераційних зв'язків у промисловості; вдосконалити економічні відносини на рівні регіону; забезпечити умови переходу до нової економіки відкритого типу.

Список використаних джерел

1. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //ukrstat.gov.ua.
2. Промисловість Чернігівщини: стат. зб. / Державний комітет статистики України. – Чернігів, 2011. – 100 с.
3. Статистичний щорічник Чернігівщина 2010 / Державний комітет статистики України: Головне управління статистики у Чернігівській області; [за ред. Д. І. Ашихміної; відп. за вип. Т. В. Козар]. – Чернігів, 2011. – 487 с.
4. Федоренко В. Г. Інвестиційно-інноваційний розвиток промисловості України: монографія / В. Г. Федоренко, С. В. Палиця. – К.: ІПК ДСЗУ, 2009. – 332 с.
5. Гриньов А. В.. Управління інноваційним розвитком промислових підприємств у глобальному середовищі: монографія / А. В. Гриньов, Т. В. Деділов. – Харків: ХНАДУ, 2008. – 148 с.
6. Прогнозування розвитку промислового виробництва регіону: методологічні аспекти: [монографія] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; наук. ред. Є. І. Бойко. – Львів, 2009. – 236 с.
7. Семенов А. Г. Формування структурно-інвестиційної політики в промисловості: монографія / Андрій Григорович Семенов, Наталія Іванівна Демчук. – Запоріжжя: КПУ, 2009. – 208 с.